

Wojciech Jaworski

(Sosnowiec)

KLUBY GIMNASTYCZNE W KRÓLESTWIE POLSKIM (1867–1914)

Abstract

GYMNASTIC SOCIETIES
IN THE KINGDOM OF POLAND: 1867–1914

The article presents gymnastic societies (clubs) established in the Kingdom of Poland in the second half of the nineteenth century. In particular it discusses issues pertaining to their legal framework, chronology of founding, the social and professional affiliations of their founders and members, relations with the state administration and, finally, their activities are discussed. This paper is based on hitherto unused archival sources. In all, it refers to 53 gymnastics societies and 45 branches, 46 and 18 of which respectively existed in the Piotrków gubernia.

Key words: Kingdom of Poland, nineteenth century, social organisations, gymnastic societies.

Słowa kluczowe: Królestwo Polskie, XIX wiek, organizacje społeczne, kluby gimnastyczne.

Nowożytna gimnastyka narodziła się w pierwszej połowie XIX w. w Czechach i Niemczech. Bliskość geograficzna i stały napływ do Królestwa Polskiego imigrantów z sąsiednich Niemiec spowodowały, że ćwiczenia gimnastyczne wprowadzono w drugiej połowie XIX w. do programów nauczania w szkołach i stały się one formą spędzania wolnego czasu przez dorosłych. Chęć uprawiania gimnastyki w sposób zorganizowany legła u podstaw tworzenia klubów tej dziedziny sportu.

Dzieje klubów gimnastycznych w Kongresówce nie były przedmiotem samodzielnych całościowych opracowań. Prace poświęcone historii Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” napisali Krzysztof Barylski¹, Teresa

---

¹ K. Barylski, *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w Zgierzu w latach 1907–2002*, „Zeszyty Naukowe Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Płocku. Pedagogika” 2, 2004, s. 189–201.

Drozdek-Małolepsza², Eligiusz Małolepszy i Mirosław Ponczek³ oraz Zdzisław Pawluczuk⁴. Stowarzyszenia sportowe, w tym gimnastyczne, w Łodzi wymienili Andrzej Bogusz⁵ i Mirosław Jaskulski⁶, a w Zagłębiu Dąbrowskim – M. Ponczek⁷.

Podstawowymi źródłami do ukazania dziejów legalnych klubów gimnastycznych w Królestwie Polskim są akta archiwalne proveniencji państwowej. Stan zachowania źródeł archiwalnych determinuje możliwości ukazania tematu. Nie zachowały się akta wytworzone w byłych urzędach gubernialnych w Suwałkach, a szczątkowo w Płocku. Nie został dotychczas opracowany Wydział Administracyjny Rządu Gubernialnego Warszawskiego (1867–1915), co uniemożliwia dokładniejsze ukazanie problematyki do 1906 roku. Średni stan zachowania prezentują akta wytworzone w urzędach gubernialnych w: Chełmie, Kaliszu, Kielcach, Łomży, Radomiu i Siedlcach, a najlepszy w Lublinie, Piotrkowie Trybunalskim i Warszawie po 1906 roku. Ich uzupełnieniem jest szczątkowo zacho-

² T. Drozdek-Małolepsza, *Przyczynek do dziejów Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” Dzielnic Mazowieckiej (1906–1930)*, [w:] *Z dziejów Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Polsce w 135. rocznicę powstania*, red. W. Cynarski, K. Obodyński, M. Markiewicz, Rzeszów 2004, s. 138–147; eadem, *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w Częstochowie w latach 1906–1918*, „Prace Naukowe (Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Częstochowie). Kultura Fizyczna” 2, 1999, red. J. Rodziewicz-Gruhn, E. Małolepszy, s. 27–33; eadem, *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w zaborze rosyjskim i jego początki w Częstochowie*, [w:] *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w Częstochowie w latach 1906–2006*, red. T. Drozdek-Małolepsza, Częstochowa 2009, s. 20–30.

³ E. Małolepszy, M. Ponczek, *Geneza i rozwój Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Częstochowie do 1939 r.*, [w:] *Studia z historii i organizacji kultury fizycznej*, red. A. Nowakowski, H. Kubacka, B. Maksimowska, J. Snopek, Częstochowa 1998, s. 81–91; M. Ponczek, *Dzieje zagłębiowskiego i olkuskiego „Sokoła” do 1939 roku*, Sosnowiec 1994; idem, *Sokół w Królestwie Polskim i w Rosji (1888–1918)*, [w:] *Zarys dziejów Sokolstwa Polskiego w latach 1867–1997*, red. E. Małolepszy, Z. Pawluczuk, Częstochowa 2001, s. 41–47.

⁴ Z. Pawluczuk, *Polskie Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w Lublinie w latach 1906–1939*, „Annales Universitatis Marie Curie-Skłodowska”, Sectio F Historia LVII, 2002, s. 139–165; idem, *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” na północno-wschodnim Podlasiu w latach 1906–1939*, [w:] *Z dziejów...*, s. 148–154; *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” Okręgu Lubelskiego w latach 1905–1939*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Kultura Fizyczna” 6, 2005, s. 17–40; idem, *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej w latach 1906–1939*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie” 18, 2003, s. 75–103.

⁵ A. Bogusz, *Sport w Łodzi wielonarodowej. Zarys dziejów (do 1939.)*, [w:] *Polacy – Niemcy – Żydzi w Łodzi w XIX–XX w. Sąsiedzi dalecy i bliscy*, red. P. Samuś, Łódź 1997, s. 318–340; idem, *Dawna Łódź sportowa 1824–1945*, Łódź 2007.

⁶ M. Jaskulski, *Stowarzyszenia kulturalne. Przyczynek do dziejów aktywności łodzian w latach 1824–1914*, „Miscellanea Łódzkie” 1, 1993, s. 65–74.

⁷ M. Ponczek, *Początki ruchu sportowego w Zagłębiu Dąbrowskim*, „Wychowanie Fizyczne” 1, 1996, s. 75–84; idem, *Rozwój kultury fizycznej w Zagłębiu Dąbrowskim w latach 1864–1939*, Katowice 1992; idem, *Z przeszłości ruchu sportowego w Zagłębiu Dąbrowskim do 1939 roku*, Sosnowiec 1992.

wany zespół „Kancelaria Generał-Gubernatora Warszawskiego” (1874–1917) przechowywany w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie⁸.

Po upadku powstania styczniowego administracja państwowa prowadziła wobec prób tworzenia organizacji społecznych w Królestwie Polskim politykę ograniczania. Została ona wzmocniona w okresie reakcyjnych rządów cesarza Aleksandra III (1881–1894). W pierwszym okresie panowania Mikołaja II (1894–1905) władze państwowe wprowadziły regulowanie legalizacji i zasad działalności formalnych struktur życia społecznego. Prawo legalizacji organizacji społecznych należało pierwotnie do cesarza, który upoważniał niekiedy jednorazowo w tym zakresie wybranych wyższych urzędników państwowych. Początkowo przy zatwierdzaniu ich statutów stosowano zasadę precedensu, zastępowaną stopniowo przez statuty wzorcowe dla poszczególnych typów organizacji opracowane przez urzędy centralne. Cesarz przekazywał stopniowo uprawnienia legalizacji właściwym ministrom, głównie spraw wewnętrznych. Do początku panowania Mikołaja II statuty wzorcowe były rzadko wykorzystywane. Po 1896 r. zmieniono w większości dawne i wprowadzono nowe statuty wzorcowe. Jednocześnie z prawa zatwierdzania poszczególnych typów organizacji społecznych rezygnowały urzędy centralne Cesarstwa Rosyjskiego na rzecz właściwych gubernatorów.

Sprzeczności interesów na arenie międzynarodowej, szczególnie na Półwyspie Bałkańskim, między Niemcami a Rosją doprowadziły do upadku sojuszu między obu państwami, trwającego od zawarcia „świętego przymierza” w 1815 roku. Ujawniło się to z całą siłą na kongresie berlińskim w 1878 roku. Zmiana stosunków niemiecko-rosyjskich znalazła odzwierciedlenie w położeniu Niemców w Cesarstwie Rosyjskim, w tym Kongresówce.

Wybuch rewolucji w 1905 r. spowodował liberalizację polityki władz państwowych wobec legalnego życia społecznego. Cesarz Mikołaj II wydał 17/30 października 1905 r. manifest zapowiadający reformy polityczne. Na mocy tymczasowych przepisów o stowarzyszeniach i związkach z 4/17 marca 1906 r. nastąpiła liberalizacja polityki państwa wobec formalnych struktur organizujących życie społeczne. Przepisy te regulowały zasady legalizacji i działalności wszelkiego typu stowarzyszeń z wyjątkiem religijnych oraz prowadzących dochodową działalność gospodarczą. Prawo legalizacji organizacji przekazano powstałym na ich podstawie urzędom gubernialnym do spraw stowarzyszeń i związków. Istniała możliwość przyjęcia do wiadomości przez

---

⁸ Źródła archiwalne do artykułu zgromadzono w części ze środków finansowych Komitetu Badań Naukowych w ramach projektu *Przemiany legalnego życia społecznego w Królestwie Polskim w latach 1864–1914* realizowanego w latach 1999–2002, grant nr 1 H01G 035 17. Wobec obowiązywania w Królestwie Kongresowym w badanym okresie kalendarza juliańskiego zastosowano podwójną datację, uwzględniając kalendarz gregoriański. Występujące nazwy miejscowości mają obecne brzmienie, a te które nie były siedzibą władz gubernialnych lub powiatowych, zostały uzupełnione o informację o położeniu w ówczesnym powiecie.

urząd faktu powstania organizacji lub zatwierdzenie statutu, co nadawało jej osobowość prawną.

W Łodzi w latach 1867–1879 działało Towarzystwo Gimnastyczne skupiające prawdopodobnie Niemców⁹. Można z narodowością członków wiązać fakt przerwania jego działalności.

Pogorszenie się stosunków niemiecko-rosyjskich prawdopodobnie zniechęcało potencjalnie zainteresowanych Niemców do wnoszenia podań o zalegalizowanie stowarzyszeń gimnastycznych. Dopiero w 1898 r. grupa Niemców i Polaków rozpoczęła starania o utworzenie klubu. Statut Towarzystwa Gimnastycznego w Pabianicach (powiat łaski) zatwierdził minister spraw wewnętrznych (Dimitrij Sipiagin) 13/25 czerwca 1900 roku. W latach 1901–1902 skupiało ono od 65 do 122 członków¹⁰. Stowarzyszenie stało się wzorem dla kolejnych prób tworzenia klubów gimnastycznych.

Samodzielnie Niemcy chcieli zalegalizować w 1901 r. towarzystwo gimnastyczne w osadzie Konstantynów (powiat łódzki)¹¹, w 1902 r. w Zgierzu (powiat łódzki)¹², w 1904 r. w Łodzi¹³, a Niemcy przy małym udziale Polaków w 1902 r. we wsi Dąbrowa (powiat łódzki, obecnie dzielnica Łodzi)¹⁴. W Dąbrowie podanie wniósł właściciel fabryki włókienniczej z członkami dyrekcji i urzędnikami, w Konstantynowie – majstrowie tkaczy, w Łodzi – dyrektor fabryki, a w Zgierzu – fabrykanci, kupcy i rzemieślnicy. Prawdopodobnie powodem sprzeciwów generał-gubernatora warszawskiego wobec legalizacji stowarzyszeń był fakt, że podania wnosili Niemcy.

Wzór klubu pabianickiego wpłynął także na grupę Niemców i Polaków w osadzie fabrycznej Żyrardów (powiat błoński). W 1903 r. próbowali oni zarejestrować towarzystwo gimnastyczne w oparciu o jego statut¹⁵.

Tymczasowe przepisy o stowarzyszeniach i związkach pozwalały na zmianę statutów organizacji społecznych zalegalizowanych wcześniej, którą formalnie umożliwił ukaz Senatu Rządzącego z 13/26 czerwca 1906 roku¹⁶. Już 16/29 czerwca 1906 r. zmieniono statut Towarzystwa Gimnastycznego w Pabianicach zgodnie z tymczasowymi przepisami¹⁷.

⁹ M. Jaskulski, *Stowarzyszenia...*, s. 69.

¹⁰ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD), Kancelaria General-Gubernatora Warszawskiego (KGGW), sygn. 1971, 2041, 2803; Archiwum Państwowe w Łodzi (APŁódź), Rząd Gubernialny Piotrkowski – Kancelaria Prezydyalna (RGP-KP), sygn. 294; APŁódź, Rząd Gubernialny Piotrkowski-Wydział Administracyjny (RGP-Adm), sygn. 6130, 6664, 6876, 7152.

¹¹ APŁódź, RGP-Adm, sygn. 6664.

¹² AGAD, KGGW, sygn. 1971; APŁódź, RGP-Adm, 6801.

¹³ APŁódź, RGP-Adm, sygn. 7152.

¹⁴ AGAD, KGGW, sygn. 2041; APŁódź, RGP-Adm, sygn. 6876.

¹⁵ AGAD, KGGW, sygn. 1941.

¹⁶ Archiwum Państwowe w Warszawie (APWar), Warszawski Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń (WGUds.Stow), sygn. 718.

¹⁷ AGAD, KGGW, sygn. 7445; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 333.

Pod wpływem działaczy narodowych z Galicji w końcu 1905 r. rozpoczęło nielegalną działalność w Królestwie Polskim towarzystwo gimnastyczne „Sokół”¹⁸. Jego pierwsza próba zarejestrowania w styczniu 1906 r. nie powiodła się¹⁹.

Przemysłowcy, kupcy, osoby wykonujące wolne zawody i urzędnicy prywatni związani politycznie z endecją doprowadzili do legalizacji 29 maja/11 czerwca 1906 r. Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Warszawie, którego statut zatwierdzono 27 czerwca/10 lipca tego samego roku. Na czele zarządu głównego organizacji stanął Lucjan Kobyłecki. Dnia 27 lipca/10 sierpnia 1906 r. powstały 4 jego oddziały w Warszawie, 31 lipca/13 sierpnia w Częstochowie, Łodzi, Tomaszowie Mazowieckim (powiat brzeziński), Pabianicach, Piotrkowie Trybunalskim i Zgierzu, 28 lipca/10 sierpnia w Radomiu, 3/16 sierpnia w Będzinie oraz Sosnowcu (powiat będziński) i jego dzielnicy Sielec; w osadach w powiecie będzińskim: Czeladź, Dąbrowa Górnicza, Grodziec (obecnie dzielnica Będzina), Myszków, Niemce (obecnie Ostrowy Górnicze, dzielnica Sosnowca), Niwka (obecnie dzielnica Sosnowca), Zagórze (obecnie dzielnica Sosnowca), Zawiercie i Ząbkowice (obecnie dzielnica Dąbrowy Górniczej) oraz wsi Dobieszowice (powiat będziński); 7/20 sierpnia w Łowiczu, 10/23 sierpnia w Siedlcach, Sokołowie Podlaskim, Węgrowie i Włocławku, oraz osadach Belsk Duży (powiat grójecki) i Pruszków (powiat warszawski); 13/26 sierpnia w Lublinie, Mińsku Mazowieckim, Pułtusku i Skierniewicach oraz osadach Grodzisk Mazowiecki (powiat błoński), Kluczkowice (powiat puławski) i Żyrardów, 14/27 sierpnia w Łomży. Koła „Sokoła” zalegalizowano także w: Ciechanowie, Kaliszu, Płocku, Sierpcu, Sieradzu i Zduńskiej Woli (powiat sieradzki). Władze odmówiły zgody na powstanie oddziału w Płońsku. Działalność „Sokoła” nie wyszła poza fazę organizacyjną. Generał-gubernator warszawski zamknął towarzystwo 20 sierpnia/2 września 1906 roku. Jako uzasadnienie podał prowadzenie przez organizację przeszkolenia militarne oraz przygotowań do przyszłego powstania. Minister spraw wewnętrznych 8/21 czerwca 1907 r. polecił zlikwidować stowarzyszenie²⁰.

Zamknięcie „Sokoła” przez władze spowodowało chęć kontynuacji jego działalności w ramach lokalnych stowarzyszeń, których inicjatorami tworzenia byli polscy przedsiębiorcy, osoby wykonujące wolne zawody i najemni pracownicy

¹⁸ Patrz przypisy 1, 2, 3, 4.

¹⁹ AGAD, KGGW, sygn. 1970.

²⁰ AGAD, KGGW, sygn. 2714, 2717, 2719, 2723, 2803; Archiwum Państwowe w Białymstoku (APBiał), Kancelaria Gubernatora Łomżyńskiego (KGL), sygn. 828, 830; Archiwum Państwowe w Lublinie (APLub), Lubelski Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń (LGUds.Stow), sygn. 167; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 294, 325; Archiwum Państwowe w Radomiu (APRad), Urząd Gubernialny Radomski do spraw Stowarzyszeń i Związków (UGRds.Stow), sygn. 2, 10; APWar, WGUds. Stow, sygn. 5, 86, 121; *Powstanie Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Łomży w 1906 r.*, wyd. J. Snopko, „Studia Łomżyńskie” 4, 1993, s. 208–219.

umysłowi. W 1906 r. próbowano założyć towarzystwo gimnastyczne w Lublinie²¹, towarzystwo atletyczno-gimnastyczne w Warszawie²² i stowarzyszenie „Ćwiczenia Gimnastyczne” w Żyrardowie²³, w latach 1906–1907 kółko atletyczne w Pruszkowie²⁴, w 1907 r. kółko miłośników gimnastyki w osadzie Goździk (powiat miński, obecnie dzielnica Mińska Mazowieckiego)²⁵, w Sosnowcu kółko gimnastyczne i kółko miłośników gimnastyki²⁶ oraz towarzystwo gimnastyczne w osadzie Żarki (powiat będziński)²⁷. Działania te spotkały się z odmową właściwych urzędów gubernialnych do spraw stowarzyszeń i związków, które uważały że organizacje będą kontynuować działalność zamkniętego „Sokoła”.

Jednak nie wszystkie inicjatywy spotkały się ze sprzeciwem administracji państwowej. Polakom udało się doprowadzić do powstania wielu stowarzyszeń w powiecie będzińskim (Zagłębie Dąbrowskie). W osadzie Zawiercie pierwsze Kółko Gimnastyczne zarejestrowano 22 grudnia 1906 r./4 stycznia 1907 r.²⁸ oraz drugie Kółko Gimnastyczne 24 stycznia/6 lutego 1907 roku²⁹. Drugi klub powstał z inicjatywy inżynierów, a jego pierwszym prezesem wybrano dr. Bronisława Bartkiewicza. Lekarz i urzędnicy kopalni węgla kamiennego doprowadzili do zalegalizowania 3/16 marca 1907 r. Kółka Gimnastycznego w osadzie Niwka³⁰. Felczer kopalniany i kupcy węglowi byli założycielami Kółka Miłośników Gimnastyki w osadzie Czeladź. Zgodę na jego działalność wydano 9/22 marca 1907 roku. Pierwszym prezesem został wybrany lekarz kopalniany Stefan Falkowski³¹. Właściciel fabryki wyrobów metalowych był inicjatorem powstania Kółka Gimnastycznego w osadzie Myszków, na którego powstanie władze wyraziły zgodę 10/23 kwietnia 1907 roku³². Grupa urzędników fabryki chemicznej doprowadziła do legalizacji 17/30 kwietnia 1907 r. Towarzystwa Rozwoju Gimnastyki Racjonalnej w osadzie Strzemieszyce Wielkie. Na czele organizacji stał Adam Chmielarz³³. Lekarz i urzędnicy fabryczni doprowadzili do legalizacji 20 maja/2 czerwca 1907 r. Kółka Gimnastycznego w osadzie Ząbkowice³⁴. Lekarz, inżynier górniczy i właściciel drukarni byli założycielami Towa-

²¹ APLub, LGUds.Stow, sygn. 169; APLub, Rząd Gubernialny Lubelski-Wydział Administracyjny-Referat I inspektorsko-nadzorczy, sygn. 1906:51.

²² APWar, WGUds.Stow, sygn. 153.

²³ APWar, WGUds.Stow, sygn. 175.

²⁴ APWar, WGUds.Stow, sygn. 188.

²⁵ APWar, WGUds.Stow, sygn. 435.

²⁶ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 376.

²⁷ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 376.

²⁸ AGAD, KGGW, sygn. 2803; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 294.

²⁹ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 305.

³⁰ AGAD, KGGW, sygn. 2803; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 376, 1002, 1172.

³¹ AGAD, KGGW, sygn. 2803; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 376, 1002, 1172.

³² APŁódź, RGP-Prez, sygn. 376.

³³ AGAD, KGGW, sygn. 21803; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 294, 376.

³⁴ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 376, 1002, 1172.

rzystwa Gimnastyczno-Sportowego „Herkules” w osadzie Dąbrowa Górnicza, na którego działalność zezwolono 13/26 czerwca 1907 roku³⁵. Lekarz i urzędnicy fabryczni zainicjowali powstanie Kółka Miłośników Gimnastyki i Sportu w osadzie Grodziec, które zalegalizowano 26 czerwca/9 lipca 1907 roku³⁶. Urzędnicy fabryczni i handlowi założyli Kółko Gimnastyczne w Będzinie, na którego powstanie uzyskano zgodę 26 lipca/8 sierpnia 1907 roku³⁷. Wśród członków klubów gimnastycznych w powiecie będzińskim dominowały dzieci i młodzież, pochodzące głównie z rodzin robotniczych.

Wobec wprowadzenia stanu wojennego 9/22 sierpnia 1907 r. generał-gubernator warszawski (Gieorgij Skalon) zamknął stowarzyszenia gimnastyczne w: Będzinie, Czeladzi, Dąbrowie Górniczej, Grodźcu, Niwce i Ząbkowicach. Organizacja w Czeladzi uzyskała formalną zgodę na wznowienie działalności 4/17 sierpnia 1909 r., a w Niwce 5/18 sierpnia 1910 roku. Bez formalnego zezwolenia władz działalność kontynuowały kluby w Będzinie, Grodźcu i Ząbkowicach. W czerwcu 1914 r. stowarzyszenie w Będzinie zrzeszało 32 członków, w Czeladzi – 48, w Niwce – 52, a w Ząbkowicach – 26.

Polacy, urzędnicy państwowi i fabryczni doprowadzili do zarejestrowania Kółka Gimnastycznego w Częstochowie 30 marca/12 kwietnia 1907 roku³⁸.

W początkowym okresie liberalizacji dużą aktywność w tworzeniu klubów gimnastycznych w Łódzkim Okręgu Przemysłowym wykazywali Niemcy, szczególnie w jego stolicy. Majstrowie fabryczni doprowadzili do zarejestrowania 18/31 stycznia 1907 r. Towarzystwa Gimnastycznego „Jahn” w Łodzi. Obejmowało ono swym zasięgiem powiaty łódzki i łaski. Z powodu małej liczby członków 22 stycznia/4 lutego 1911 r. nastąpiła samolikwidacja stowarzyszenia³⁹. Z powodów braków formalnych dopiero po 8 miesiącach starań zatwierdzono 7/20 kwietnia 1907 r. statut Towarzystwa Gimnastycznego „Aurora” w Łodzi, które zostało zamknięte 9/22 sierpnia tego samego roku z powodu obowiązywania stanu wojennego⁴⁰. Majstrowie i urzędnicy fabryki włókienniczej z jej dyrektorem byli założycielami Łódzkiego Towarzystwa Gimnastycznego „Achilles” zalegalizowanego 28 kwietnia/11 maja 1907 roku. Zostało ono zamknięte 9/22 sierpnia. Na prośbę zarządu organizacji generał-gubernator warszawski wyraził 15/28 października 1907 r. zgodę na wznowienie działalności. Była ona jednak słaba. W 1911 r. klub zrzeszał formalnie 68 członków, którzy nie płacili składek. Dlatego 16/29 września tego samego roku urząd wykreślił sto-

³⁵ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 376.

³⁶ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 376, 1002.

³⁷ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 376, 1002, 1172.

³⁸ AGAD, KGGW, sygn. 2803; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 376.

³⁹ AGAD, KGGW, sygn. 2803; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 387; A. Bogusz, *Sport...*, s. 322; M. Jaskulski, *Stowarzyszenia...*, s. 73; S. Pytlas, *Łódzka burżuazja przemysłowa w latach 1864–1914*, Łódź 1994, s. 350.

⁴⁰ AGAD, KGGW, sygn. 2803; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 423; S. Pytlas, *Łódzka...*, s. 350.

warzyszenie z rejestru⁴¹. Urzędnicy fabryczni doprowadzili do zatwierdzenia 16/29 maja 1907 r. Towarzystwa Miłośników Gimnastyki w Łodzi. Na podstawie obowiązywania stanu wojennego zostało ono zamknięte 9/22 sierpnia⁴². Urzędnicy fabryczni byli założycielami Towarzystwa Gimnastycznego „Wiek” w Łodzi, wpisanego do rejestru 4/17 sierpnia 1907 roku. Jego statut ograniczał członkostwo do chrześcijan⁴³. Rzemieślnicy tkaccy wnieśli podanie o zatwierdzenie statutu Towarzystwa Gimnastycznego w kolonii Radogoszcz (powiat łódzki, obecnie dzielnica Łodzi), co nastąpiło również 4/17 sierpnia. Miało ono działać na obszarze całego powiatu. Jednak wkrótce nastąpiła apatia wśród członków i w 1909 r. doszło do samolikwidacji⁴⁴. Również Niemcy byli założycielami Towarzystwa Gimnastycznego w osadzie Konstantynów zarejestrowanego 28 października/10 listopada 1906 r.⁴⁵ oraz w Zgierzu – 15/28 marca 1907 roku⁴⁶. Na czele zarządu klubu konstantynowskiego stał w 1908 r. Eduard Strem, a zgierskiego w 1911 r. – Rudolf Scheer. Stowarzyszenie w Zgierzu zostało zamknięte 9/22 sierpnia. Jednak 19 listopada/2 grudnia 1907 r. generał-gubernator warszawski zezwolił na wznowienie działalności.

Polacy wykazywali w początkowym okresie liberalizacji mniejszą aktywność niż Niemcy w tworzeniu klubów gimnastycznych w Łódzkim Okręgu Przemysłowym. Urzędnicy, nauczyciele i lekarze doprowadzili do zatwierdzenia 3/16 lutego 1907 r. Towarzystwa Gimnastycznego w Piotrkowie Trybunalskim. Wobec wprowadzenia stanu wojennego 14/27 sierpnia 1907 r. zawieszono działalność stowarzyszenia⁴⁷. Statut organizacji piotrkowskiej stał się wzorem dla Towarzystwa Atletyczno-Gimnastycznego w Łodzi, które zalegalizowano 4/17 czerwca 1907 r. Zostało ono zamknięte 9/22 sierpnia. Po zniesieniu stanu wojennego nie wznowiło ono działalności⁴⁸. Majstrowie i urzędnicy fabryczni byli założycielami Towarzystwa Atletycznego w Zgierzu wpisanego do rejestru 14/27 lipca 1907 roku. Miało ono stanowić konkurencję dla klubu niemieckiego. Nie rozpoczęło ono jednak działalności i formalnie 30 sierpnia/12 września 1912 r. zostało wykreślone z rejestru⁴⁹. Prawdopodobnie 26 lipca/8 sierpnia 1907 r. zatwierdzono statut Towarzystwa Atletycznego w osadzie Koluszki (powiat brzeziński). Pierwszym prezesem jego zarządu był Zygmunt Orłowski⁵⁰.

⁴¹ APLódź, RGP-Prez, sygn. 432; A. Bogusz, *Sport...*, s. 322; S. Pytlas, *Łódzka...*, s. 350.

⁴² AGAD, KGGW, sygn. 2803; APLódź, RGP-Prez, sygn. 376, 957.

⁴³ APLódź, RGP-Prez, sygn. 509; M. Jaskulski, *Stowarzyszenia...*, s. 73; S. Pytlas, *Łódzka...*, s. 350.

⁴⁴ AGAD, KGGW, sygn. 7867; APLódź, RGP-Prez, sygn. 510.

⁴⁵ AGAD, KGGW, sygn. 2803; APLódź, RGP-Prez, sygn. 333.

⁴⁶ AGAD, KGGW, sygn. 2803; APLódź, RGP-Prez, sygn. 412.

⁴⁷ AGAD, KGGW, sygn. 2803; APLódź, RGP-Prez, sygn. 388.

⁴⁸ APLódź, RGP-Prez, sygn. 465; W.L. Karwacki, *Związki zawodowe i stowarzyszenia pracodawców w Łodzi (do roku 1914)*, Łódź 1972, s. 293; S. Pytlas, *Łódzka...*, s. 350.

⁴⁹ APLódź, RGP-Prez, sygn. 498.

⁵⁰ APLódź, RGP-Prez, sygn. 376.

Zarządzenie generał-gubernatora warszawskiego z 9/22 sierpnia 1907 r. nie uniemożliwiało zakładania nowych klubów gimnastycznych. Fabrykanci i kupcy doprowadzili do zarejestrowania Niemieckiego Towarzystwa Gimnastyki Racjonalnej w Łodzi 21 stycznia/3 lutego 1908 r.⁵¹ i Towarzystwa Gimnastycznego „Dąb” w osadzie Bałuty (powiat łódzki, obecnie dzielnica Łodzi) 1/14 sierpnia 1909 roku⁵². Drugi z klubów niemieckich został wykreślony z rejestru 7/20 maja 1914 roku. Niemieccy urzędnicy fabryczni i handlowi wnieśli podanie o rejestrację Towarzystwa Miłośników Rozwoju Fizycznego w Łodzi, która nastąpiła 6/19 czerwca 1909 roku. Wkrótce w szeregach jego członków znaleźli się Polacy. W 1912 r. w siedzibie zarządu klubu wisiały oleodruk przedstawiający orła polskiego i portret Tadeusza Kościuszki⁵³.

Dopiero zniesienie stanu wojennego 6/19 sierpnia 1909 r. umożliwiło rejestrację kolejnych niemieckich klubów gimnastycznych. Przedsiębiorcy byli założycielami Towarzystwa Gimnastycznego w osadzie Aleksandrów Łódzki (powiat łódzki)⁵⁴ oraz Tomaszowie Mazowieckim⁵⁵ zalegalizowanych jednocześnie 17/30 września 1909 roku. Pierwszym prezesem zarządu organizacji tomaszowskiej był Paul Mayer. W roku powstania skupiało ono 28 członków. Robotnicy utworzyli Towarzystwo Gimnastyczne „Dąbrowa” w kolonii Chojny Nowe (powiat łódzki, obecnie dzielnica Łodzi) wpisane do rejestru 9/22 stycznia 1910 roku⁵⁶. Niemcy utworzyli Towarzystwo Miłośników Sportu w Łodzi, które ograniczało swą działalność do gimnastyki. Było ono kontynuacją zamkniętego w 1907 r. Towarzystwa Miłośników Gimnastyki. Jego statut został zatwierdzony 27 sierpnia/9 września 1909 roku. Wkrótce do klubu wstąpili Polacy⁵⁷.

Zniesienie stanu wojennego ożywiło tworzenie klubów gimnastycznych przez Polaków w powiecie będzińskim. Technicy i urzędnicy kopalni węgla kamiennego doprowadzili do zalegalizowania 26 października/8 listopada 1909 r. Kółka Gimnastycznego „Atleta” w osadzie Zagórze. W 1914 r. skupiało ono 43 członków⁵⁸. Towarzystwo Gimnastyczne w osadzie Zawiercie zatwierdzono 11/24 lutego 1910 roku⁵⁹. Dyrektor kopalni węgla kamiennego, inżynier górniczy, urzędnik i lekarz zakładowy byli założycielami Kółka Sportowego

⁵¹ APLódź, RGP-Prez, sygn. 560.

⁵² AGAD, KGGW, sygn. 7867; APLódź, RGP-Prez, sygn. 717; S. Pytlas, *Łódzka...*, s. 350.

⁵³ AGAD, KGGW, sygn. 7867; APLódź, RGP-Prez, sygn. 710.

⁵⁴ APLódź, RGP-Prez, sygn. 742.

⁵⁵ AGAD, KGGW, sygn. 7867; APLódź, RGP-Prez, sygn. 740; A. Bogusz, *Sport...*, s. 325, 326; H. Laskiewicz, *Pierwsze proletariackie kluby i towarzystwa wychowania fizycznego i sportu pod zaborami*, „Kultura Fizyczna” 6, 1966, s. 261; M. Jaskulski, *Stowarzyszenia...*, s. 73; S. Pytlas, *Łódzka...*, s. 350.

⁵⁶ APLódź, RGP-Prez, sygn. 764; S. Pytlas, *Łódzka...*, s. 350.

⁵⁷ AGAD, KGGW, sygn. 7867; APLódź, RGP-Prez, sygn. 732, 957; A. Bogusz, *Sport...*, s. 326.

⁵⁸ APLódź, RGP-Prez, sygn. 670, 1002, 1172.

⁵⁹ APLódź, RGP-Prez, sygn. 785, 1002.

„Atleta” w osadzie Czeladź zalegalizowanego 30 listopada/13 grudnia 1910 roku. Pierwszym prezesem jego zarządu wybrano lekarza dr. Lucjana Kałudzińskiego⁶⁰. Inżynierowie górniczy wnieśli podanie, w wyniku którego zalegalizowano 13/26 marca 1912 r. Towarzystwo Sportowe „Siła” w osadzie Klimontów (obecnie dzielnica Sosnowca)⁶¹. Lekarze, inżynierowie i urzędnicy kopalniani doprowadzili do zarejestrowania 9/22 lipca 1912 r. Towarzystwa „Gimnastyk” w Sosnowcu. W połowie 1913 r. zrzeszało ono 168 członków. Władze uznały, że klub jest kontynuacją zdelegalizowanego „Sokoła” i 25 września/8 października 1913 r. zamknęły stowarzyszenie⁶². W 1914 r. klub w Czeladzi skupiał 31 członków, w Klimontowie – 55, a w Zagórz – 43.

Na powstanie Towarzystwa Sportowo-Gimnastycznego „Siła” w osadzie Bolesław (powiat olkuski), które zarejestrowano 7/20 marca 1912 r., wywarł wpływ rozwój ruchu gimnastycznego w sąsiednim powiecie będzińskim. Jego założycielami byli zarządca kopalni galmanu, pracujący w niej inżynierowie i urzędnicy oraz aptekarz i nauczyciel⁶³.

W guberni piotrkowskiej mieszczenie polscy doprowadzili do powstania Towarzystwa Gimnastyki i Sportu w osadzie Aleksandrów Łódzki zatwierdzonego 2/15 listopada 1911 r.⁶⁴ oraz Towarzystw Gimnastycznych w Częstochowie 8/21 sierpnia 1911 r.⁶⁵, w osadzie Bełchatów (powiat piotrkowski) 16/29 sierpnia 1913 r.⁶⁶ i osadzie Rzgów (powiat łódzki) 2/15 grudnia 1913 roku⁶⁷. Pierwszym prezesem klubu rzgowskiego był ks. Michał Skowroński.

W sąsiedniej guberni warszawskiej po zniesieniu stanu wojennego założono tylko dwa kluby gimnastyczne. W osadzie Grodzisk Mazowiecki mieszczenie i urzędnicy fabryczni utworzyli Towarzystwo Miłośników Rozwoju Fizycznego zarejestrowane 16/29 lutego 1911 r.⁶⁸, a dziennikarz, lekarz i przemysłowiec – Towarzystwo Sportowe w Warszawie 2/15 listopada 1912 r., propagujące gimnastykę szwedzką⁶⁹. Pierwszym prezesem klubu warszawskiego był adwokat Stanisław Popowski.

Stosunkowo późno władze państwowe zdały sobie sprawę z zagrożenia dla spistości Cesarstwa Rosyjskiego, jakie stanowiło kształtowanie się nowoczesnych świadomości narodowych jego obywateli. Dopiero 20 stycznia/2 lutego 1910 r. minister spraw wewnętrznych (Piotr Stołypin) wydał okólnik zakazujący

⁶⁰ APLódź, RGP-Prez, sygn. 775, 1002, 1172.

⁶¹ APLódź, RGP-Prez, sygn. 957, 1002, 1172.

⁶² APLódź, RGP-Prez, sygn. 1002.

⁶³ Archiwum Państwowe w Kielcach (APKiel), Rząd Gubernialny Kielecki, sygn. 6032; APKiel, Urząd Gubernialny Kielecki do spraw Stowarzyszeń, sygn. 21.

⁶⁴ APLódź, RGP-Prez, sygn. 1026.

⁶⁵ APLódź, RGP-Prez, sygn. 927.

⁶⁶ APLódź, RGP-Prez, sygn. 1114.

⁶⁷ APLódź, RGP-Prez, sygn. 1138.

⁶⁸ APWar, WGUs.Stow, sygn. 771, 1055; H. Laskiewicz, *Pierwsze...*, s. 262, 263.

⁶⁹ APWar, WGUs.Stow, sygn. 798.

rejestrowania stowarzyszeń grup obcych narodowo o charakterze nacjonalistycznym, szczególnie Ukraińców i Żydów⁷⁰. W Królestwie Polskim objęto nim także Niemców, z uwagi na położenie przy granicy z wrogią II Rzeszą.

Okólnik wpłynął na możliwości zakładania klubów gimnastycznych przez Niemców. Do wybuchu I wojny światowej zalegalizowali oni tylko dwa kluby. Majstrowie i robotnicy tkaccy założyli Łódzkie Kółko Atletyczne zatwierdzone 5/18 listopada 1910 r.⁷¹, a mieszczenie Towarzystwo Gimnastyczne „Niezapominajka” w Tomaszowie Mazowieckim 2/15 grudnia 1913 roku⁷². Statut drugiej organizacji ograniczał członkostwo do chrześcijan. Przy jego legalizacji władze usunęły z nazwy określenie „Niemieckie”. Pierwszym prezesem klubu tomaszowskiego wybrano Teodora Wigana.

Pomimo obowiązujących ograniczeń udało się utworzyć pierwsze kluby gimnastyczne wyznawcom judaizmu. Młodzież doprowadziła do zalegalizowania 5/18 listopada 1910 r. Żydowskiego Towarzystwa Gimnastycznego w Tomaszowie Mazowieckim. Jego pierwszym prezesem wybrano Samuela Schteimana⁷³. Przedsiębiorcy byli założycielami Żydowskich Towarzystw Gimnastyczno-Sportowych w Łodzi zarejestrowanych 9/22 lipca 1912 r.⁷⁴ oraz w Kaliszu – 1/14 kwietnia 1913 roku⁷⁵. W roku powstania na czele zarządu klubu kaliskiego stał Herman Landau, a należało do niego 70 członków. Natomiast nie powiodły się Żydom próby zalegalizowania towarzystwa gimnastycznego we Włocławku w 1913 r.⁷⁶ i towarzystwa gimnastyczno-sportowego w Warszawie w 1914 roku⁷⁷.

Stosunkowo słabo rozwijał się ruch gimnastyczny wśród Rosjan w Kongresówce. W Warszawie z inicjatywy oficerów wojska i urzędników państwowych 24 stycznia/6 lutego 1909 r. utworzono oddział Petersburskiego Towarzystwa Atletycznego. Jednak z powodu braku większego zainteresowania został on zamknięty 25 września/8 października 1910 roku⁷⁸. Profesorowie Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego i dyrektor gimnazjum męskiego doprowadzili do zatwierdzenia 17/30 grudnia 1912 r. statutu Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół Rosyjski” w Warszawie. Jego prezesem w latach 1913–1914 był prof. Władimir Francew⁷⁹.

⁷⁰ APWar, WGUs.Stow, sygn. 617, 718.

⁷¹ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 857; A. Bogusz, *Sport...*, s. 322; M. Jaskulski, *Stowarzyszenia...*, s. 73; S. Pytlas, *Łódzka...*, s. 350.

⁷² APŁódź, RGP-Prez, sygn. 1142.

⁷³ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 861.

⁷⁴ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 1005; A. Bogusz, *Sport...*, s. 329; S. Pytlas, *Łódzka...*, s. 351.

⁷⁵ APŁódź, Kancelaria Gubernatora Kaliskiego, sygn. 2497.

⁷⁶ APWar, WGUs.Stow, sygn. 1028.

⁷⁷ APWar, WGUs.Stow, sygn. 1129.

⁷⁸ AGAD, KGGW, sygn. 7895.

⁷⁹ APWar, WGUs.Stow, sygn. 926, 1055.

Pionierami tworzenia klubów gimnastycznych w Królestwie Polskim byli Niemcy. Po działalności stowarzyszenia w Łodzi w latach 1867–1879 pogorszenie stosunków rosyjsko-niemieckich na arenie międzynarodowej po 1878 r. spowodowało, że do końca XIX wieku Niemcy zaniechali nawet prób zakładania nowych klubów. Wspólne wysiłki Niemców i Polaków zaowocowały legalizacją Towarzystwa Gimnastycznego w Pabianicach 1900 roku. Podjęte wkrótce zamiary utworzenia przez Niemców kilku klubów w powiecie łódzkim zakończyły się niepowodzeniem. Nawet wsparcie ich przez Polaków nie zmieniło postawy władz. Wybuch rewolucji w 1905 r. zliberalizował politykę władz państwowych wobec życia społecznego, w tym towarzystw gimnastycznych. Pod wpływem działaczy z zaboru austriackiego zarejestrowano w 1906 r. ogólnokrajowe Polskie Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w Warszawie z 44 oddziałami lokalnymi. Administracja państwowa zgodziła się na jego krótką legalną działalność. Władze rosyjskie będąc przekonane o zamiarze prowadzenia przez niego wrogiej działalności o charakterze paramilitarnym zlikwidowały organizację. Próby kontynuacji jego działalności w 1906–1907 w ramach lokalnych klubów gimnastycznych spotkały się z odmową. Jednak w pierwszej połowie 1907 r. zalegalizowano 24 stowarzyszenia. Wobec wprowadzenia stanu wojennego działalność większości z nich z dniem 9/22 sierpnia 1907 r. została zawieszona. Część klubów uzyskała zgodę na jej wznowienie. Pomimo formalnych ograniczeń udało się w latach 1908–1909 zalegalizować 4 kluby. Zniesienie stanu wojennego 6/19 sierpnia 1909 r. ponownie otworzyło możliwość legalizacji stowarzyszeń gimnastycznych. W latach 1909–1914 założono 22 towarzystwa i 1 oddział organizacji ogólnorosyjskiej. Ogółem w latach 1867–1914 powstały 53 kluby gimnastyczne i 45 ich oddziałów. Zdarzały się także przypadki tolerowania działalności organizacji, które nie uzyskały na nią zgody administracji państwowej. Pod względem społeczno-zawodowym prekursorami zakładania klubów gimnastycznych byli prawdopodobnie kupcy i przemysłowcy, do których na przełomie XIX i XX w. dołączyli rzemieślnicy i urzędnicy fabryczni. Wybuch rewolucji w 1905 r. zaktywizował osoby wykonujące wolne zawody oraz majstrów i robotników fabrycznych. Działalność klubów gimnastycznych nie wymagała dużych nakładów finansowych. Niedrogie były kostiumy, a zajęcia prowadzono na wynajętych placach, w parkach i lasach. Brak wzmianek o posiadaniu lub wynajmowaniu przez towarzystwa sal do ćwiczeń. Po początkowym entuzjazmie aktywność członków zamierała i część klubów uległa samolikwidacji, a niektóre nie rozpoczęły nawet działalności prawdopodobnie z powodów trudności finansowych. Także zarządzenia władz powodowały, że działalność większości klubów nie przekraczała kilku miesięcy. Początkowo pod względem narodowym najbardziej aktywni w tworzeniu stowarzyszeń byli Niemcy. Jednak ogółem Polacy powołali do życia 28 klubów i 44 oddziały, Niemcy – 20 klubów, wspólnie Niemcy i Polacy – 1, Żydzi – 3, a Rosjanie – 1 i 1 oddział. Na potencjalną aktywność Niemców wpływało

pogorszenie się stosunków między Rosją a II Rzeszą na arenie międzynarodowej, a po 20 stycznia/2 lutego 1910 r. ograniczanie możliwości tworzenia organizacji społecznych przez mniejszości narodowe w Cesarstwie Rosyjskim, którym w Królestwie Polskim objęto nieformalnie także Niemców. Spowodowało to, że w latach 1910–1914 założyli oni tylko 2 organizacje. Natomiast wbrew prawnym ograniczeniom administracja państwowa wyraziła zgodę na powstanie towarzystw żydowskich. W statutach 2 organizacji niemieckich znalazł się zapis ograniczający prawo członkostwa do chrześcijan, co świadczy o panującym wśród jego założycieli antysemityzmie. Aż 46 klubów gimnastycznych oraz 18 ich oddziałów utworzono w guberni piotrkowskiej, w tym w powiecie łódzkim odpowiednio 23 i 2, a będzińskim – 15 i 13.

Bibliografia

- Bogusz A., *Sport w Łodzi wielonarodowej. Zarys dziejów (do 1939.)*, [w:] *Polacy – Niemcy – Żydzi w Łodzi w XIX–XX w. Sąsiedzi dalecy i bliscy*, red. P. Samuś, Łódź 1997, s. 318–340.
- Bogusz A., *Dawna Łódź sportowa 1824–1945*, Łódź 2007.
- Barylski K., *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w Zgierzu w latach 1907–2002*, „Zeszyty Naukowe Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Płocku. Pedagogika” 2, 2004, s. 189–201.
- Drozdek-Małolepsza T., *Przyczynek do dziejów Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” Dzielnicy Mazowieckiej (1906–1930)*, [w:] *Z dziejów Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Polsce w 135. rocznicę powstania*, red. W. Cynarski, K. Obodyński, M. Markiewicz, Rzeszów 2004, s. 138–147.
- Drozdek-Małolepsza T., *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w Częstochowie w latach 1906–1918*, „Prace Naukowe (Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Częstochowie). Kultura Fizyczna” 2, 1999, red. J. Rodziewicz-Gruhn, E. Małolepszy, s. 27–33.
- Drozdek-Małolepsza T., *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w zaborze rosyjskim i jego początki w Częstochowie*, [w:] *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w Częstochowie w latach 1906–2006*, red. T. Drozdek-Małolepsza, Częstochowa 2009, s. 20–30.
- Jaskulski M., *Stowarzyszenia kulturalne. Przyczynek do dziejów aktywności łódzian w latach 1824–1914*, „Miscellanea Łódzkie” 1, 1993, s. 65–74.
- Karwacki W.L., *Związki zawodowe i stowarzyszenia pracodawców w Łodzi (do roku 1914)*, Łódź 1972.
- Laskiewicz H., *Pierwsze proletariackie kluby i towarzystwa wychowania fizycznego i sportu pod zaborami*, „Kultura Fizyczna” 6, 1966, s. 261–264.
- Małolepszy E., Ponczek M., *Geneza i rozwój Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Częstochowie do 1939 r.*, [w:] *Studia z historii i organizacji kultury fizycznej*, red. A. Nowakowski, H. Kubacka, B. Maksimowska, J. Snopek, Częstochowa 1998, s. 81–91.
- Pawluczuk Z., *Polskie Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w Lublinie w latach 1906–1939*, „Annales Universitatis Marie Curie-Skłodowska”, Sectio F Historia LVII, 2002, s. 139–165.
- Pawluczuk Z., *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” na północno-wschodnim Podlasiu w latach 1906–1939*, [w:] *Z dziejów Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Polsce w 135. rocznicę powstania*, red. W. Cynarski, K. Obodyński, M. Markiewicz, Rzeszów 2004, s. 148–154.

- Pawluczuk Z., *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” Okręgu Lubelskiego w latach 1905–1939*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Kultura Fizyczna” 6, 2005, s. 17–40.
- Pawluczuk Z., *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej w latach 1906–1939*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie” 18, 2003, s. 75–103.
- Ponczek M., *Dzieje zagłębiowskiego i olkuskiego „Sokoła” do 1939 roku*, Sosnowiec 1994; idem, *Sokół w Królestwie Polskim i w Rosji (1888–1918)*, [w:] *Zarys dziejów Sokolstwa Polskiego w latach 1867–1997*, red. E. Małolepszy, Z. Pawluczuk, Częstochowa 2001, s. 41–47.
- Ponczek M., *Początki ruchu sportowego w Zagłębiu Dąbrowskim*, „Wychowanie Fizyczne” 1, 1996, s. 75–84.
- Ponczek M., *Rozwój kultury fizycznej w Zagłębiu Dąbrowskim w latach 1864–1939*, Katowice 1992.
- Ponczek M., *Z przeszłości ruchu sportowego w Zagłębiu Dąbrowskim do 1939 roku*, Sosnowiec 1992.
- Pytlas S., *Łódzka burżuazja przemysłowa w latach 1864–1914*, Łódź 1994.

Wojciech Jaworski
(independent scholar, Sosnowiec)

GYMNASTIC SOCIETIES IN THE KINGDOM OF POLAND: 1867–1914

Summary

The first gymnastic society was most likely established in the Kingdom of Poland in 1867 by Germans. However, the worsening of Russo-German relations in subsequent years stopped similar initiatives till the end of nineteenth century. Joint efforts undertaken by Poles and Germans resulted in the legalisation of a society in Pabianice in 1900. As a result of the 1905 revolution, the tsarist administration liberalised state policy towards gymnastic societies. In 1906, we can trace the short legal operation of the “Sokół” Polish Gymnastic Society active in Warsaw and in 44 local branches. It was closed soon after by the Russian authorities, who accused the society of anti-government paramilitary activity. A year later, in 1907, 24 new societies were legalised, only to be closed soon after the introduction of Martial Law. Despite the formal administrative obstacles, the years 1908–1909 saw the legalisation of a further 4 societies. The lifting of Martial Law introduced new possibilities for legalising new organisations. Between 1909–1914, a total of 22 societies and one branch covering the whole Russian empire were founded. In all, 53 societies, with further 45 branches were organised and opened between 1867–1914. These societies were organised and founded mainly by tradesmen and industrialists, who were joined at the turn of the centuries by craftsmen and office clerks. The 1905 revolution activated free trades and workers. The functioning of these societies demanded high financial involvement.

Looking through an ethnic lens, 28 societies and 44 branches were established by Poles; 20 by Germans, 1 jointly by Poles and Germans, 3 by Jews, 1 society with 1 branch by Russians. As many as 46 gymnastic societies and 18 branches operated in the Piotrków gubernia, with 22 societies and 2 branches in the Łódź district and 15 and 13 in the Będzin district.